

Mutluluk Nedir?

Yayınlanma Tarihi: 25.05.2025

Mutluluk kavramını önce seküler/maddeci dünya görüşü açısından ele alacağız. Sonra da bu kavramın İslam dini açısından ne anlam ifade ettiğini anlatmaya çalışacağız.

Seküler/maddeci dünya görüşünde mutluluk çok geniş kapsamlı olarak tanımlanan bir kavramdır. Mutluluk, sevinç duyma ve hayattan haz alma gibi duygularla kendini gösteren duygusal bir durumdur. Çok

değişik tanımları olsa da, çoğunlukla olumlu duygular taşıma ve hayattan doyum bulmanın bir toplamı olarak tanımlanır.

Sağlıklı beslenmek, düzenli spor yapmak, sahip oldukları için gönül borcu duymak, zaman kavramını yitirip kendinden geçerek olumlu birtakım etkinliklerde bulunmak, bir amacının olması ve bunu gerçekleştirmek için çaba gösteriyor olmak, kendini gerçekleştirdiğini görmek, sevmek ve sevilmek, sizi daha mutlu edebilecek başlıca etkinlikler ve tatmin olma alanlarıdır.

“Mutluluk nedir?”, “Ne kadar sürer?”, “Hayat boyu sürdürülebilir bir mutluluk var mıdır?”, “Genetik faktörler mutluluğu yaşayabilmemizle ne kadar ilişkilidir?” ve “Mutluluk öğrenilebilir mi?” soruları uzun yıllardır cevapları aranan hususlardır.

Seküler/maddeci dünyada mutluluğun sözlük anlamı olarak; bütün özlemlere, bütün isteklere eksiksiz bir biçimde ve sürekli olarak erişilmekten duyulan kıvanç durumu, bir istek ya da özlem, yerine geldiğinde duyumsanan sevinç ve haz olarak tanımlanır.

Mutluluk, herkes için farklı anlamlar taşıyabilir. Sağlıklı olmak, sosyal ilişkiler kurmak, evlenmek, zengin olmak ya da tutkuların peşinden koşmak gibi unsurlar bir kişi için mutluluk olabilir. Ayrıca hakikati aramak, insanı mutlu kılan bir yoldur. Bunlar seküler dünya için insanların mutluluktan neler anladığına örneklerdir.

Toplumlar, kendi değerlerine göre bir mutluluk tanımı (evlilik, çocuk, ev, araba, ünvan vb.) yaparlar ve bazen bu tanımları toplumun bireylerine dayatabilirler. Bu dayatılan istek ve arzular, bazen bireyin gerçek özüne uymayabilir ve insanların içsel tatminini engelleyebilir. Bu nedenle, bireyler toplumun beklentileriyle çatışan içsel istekler ve arzularla karşı karşıya kalabilirler.

İnsan genel olarak eylemleri, yaşamı, yaşamın amacı, başına gelenler, diğer insanlarla ilişkileri ve tüm hayatı boyunca gerçekleştirdiği

eylemleriyle peşinden koştuğu şeyler üzerine düşünmeye başladığında, kaçınılmaz olarak temas edeceği başlıca konulardan biri mutluluktur. Bu nedenle birçok filozof mutluluğun ne olduğu, insanın nasıl mutlu olabileceği, bir ruh hali olarak mutlulukla bir değer olarak mutluluk üzerine incelemeler yapmaktan kendilerini alıkoyamamışlardır. Özellikle mutluluğun ahlâk felsefesi alanının temel tartışma konularından biri olduğunu söylemek mümkündür. Hatta neredeyse bir bütün olarak Antik Yunan döneminde filozofların ahlâk felsefesi alanında ortaya koydukları görüşlerin temel odağının mutluluk olduğunu söyleyebiliriz. İyi bir yaşam sürmek ve ahlâklı olmak, insan hayatının temel amacı olarak gördükleri mutlulukla ilişkilidir. Fakat hem Antik Yunan'da hem de genel olarak felsefe tarihinde filozoflar mutluluğun ne olduğu konusunda birbirlerinden oldukça farklı görüşler geliştirmişlerdir.

Genel olarak insanlara mutluluktan ne anladıklarını sorduğumuzda, birçoğumuzun mutluluğu hazla ilişkilendirdiğini görmek mümkündür. İnsanın fiziksel ihtiyaçları veya arzuları vardır ve bu ihtiyaçlarını tatmin ettiğinde, bu tatmini haz takip eder. Hiç kuşkusuz bu tarz bir tatmin oldukça kısa süreli bir doyumdur. Böyle bir tatminin ne kadar yoğun olursa olsun mutluluk olduğunu düşünebilir miyiz? Kısa süreli ama yoğun bir haz, hatta belki de peşini acının takip ettiği bir haz. Fiziksel hazlar ne kadar yoğun olursa olsunlar kısa sürelidir ve tatmini haza neden olan fiziksel ihtiyaç veya arzu bir süre sonra kendisini yeniden doğuracaktır. Fiziksel ihtiyaç veya arzu haza neden olacaktır, haz veya fiziksel tatmin de fiziksel ihtiyaca veya arzuya neden olacaktır. Böylece asli ya da nihai bir doyum olmaksızın bu dairesel süreç sürüp gider ve sonunda insan arzu ve hazzın bu dairesel oyununda yaşamını tüketir.

Filozoflar açısından yaşamın temel amacının mutluluk olduğunu, fakat bu filozofların mutluluğa nasıl erişilebileceği ve mutluluktan ne anladıkları konusunda birbirlerinden farklı düşüncelere sahiptir. İster

niceliksel ya da niteliksel hazza indirgensin ister indirgenmesin, mutluluk kendimizi gerçekleştirirken ortaya koyduğumuz eylemlerimiz sonucunda erişmemizin mümkün olabileceği bir iyi olma hali olarak düşünülür. Mutluluğu tüm hayata yayılan bir iyi olma hali olarak ele alan filozoflar da vardır.

Mutluluk uzun süreli bir iyi olma, huzur ve hayatımızdan memnun olma halidir. Herkes sürekli olarak bunu arar. Ne zaman bunu azıcık tatsak, sürekli devam etmesini isteriz.

Sıklıkla zevk ile mutluluk karıştırılır. Genellikle iyi yemekler yer, pahalı elbiseler giyer ve hep eğlenilirse mutlu olunacağı sanılır. Ancak bunun bir şekilde işe yaramayacağı görülür. Ayrıca kendimizin tüm ihtiyaçlarını ve isteklerini tatmin edersek mutlu olacağımızı sanırız. Ama gerçekte, yalnızca kendimizle alakalı olmak yalnızlık ve depresyona yol açabilir.

Bazen duygularımız ve düşüncelerimizle baş başa kalmak rahatsız edici olabilir. Bu nedenle müzik, bilgisayar oyunları, yiyecek, seks ve işimizle kafamızı dağıtmaya çalışırız. Ama bu gerçekte ne başkalarıyla bağlantı kurmamızı ne de gerçek bir mutluluk hissi sağlar.

Mutlu ve başkalarıyla bağlantılı olmayı isteyerek sıklıkla sosyal medyaya döneriz. Sosyal medyada yaptığımız yayınların beğenilmesinden veya bir arkadaşın mesajıyla anlık bir zevk yaşayabiliriz. Ama bu bizi daha fazlasını istemeye iter. Bir sonraki “dozumuzu” gergin bir şekilde bekleyerek sürekli telefonlarımıza bakarız. Ancak ne kadar çok beğenme ve mesaj alırsak alalım, bir şekilde kendimizi başkalarıyla daha az bağlantılı hissederiz.

Bazılarına göre insanlar sosyal hayvanlardır. Dolayısıyla ancak başkalarıyla bağlantılı olduğunda başarılı olunabilir. O halde, mutlu bir yaşam sürmek için geliştirmemiz gereken temel nitelikler nezaket, alaka ve başkaları için şefkattir.

Bazı insanlar uzun vadede mutluluğun ana sebebinin yapıcı davranışlar olduğunu düşünür. Bu, davranışımızın kendimiz ve başkaları üzerindeki uzun vadeli etkisini düşünmeksizin şehvet, bağımlılık, açgözlülük, itim, öfke, naiflik, vs. gibi rahatsız edici duyguların etkisi altında hareket etmekten, konuşmaktan veya düşünmekten imtina etmek anlamına gelir. Mutsuzluğun ana sebebi olan yıkıcı davranışlar, işte bu türde davranışlardan imtina etmemek, aksine bu gibi davranışlarda bulunmaktır. Söz gelimi, hasretle arzulamaya ilişkin olarak, mağazada gördüğümüz bir nesnenin iyi niteliklerini abartır, bunun hukuki sonuçlarını göz ardı ederek, gidip onu gayri meşru elde etmeye çalışırız. Öfke söz konusu olduğunda, eşimizin söylediği bir sözün olumsuz niteliklerini abartır ve bunun ilişkimiz üzerindeki olası etkisini göz ardı ederek, ona bağırıp çağırır ve zalimce sözler söyleriz.

Rahatsız edici duyguların etkisi altına girmekten kaçınmaya çalışarak hareket etmek, gelecekte de bu gibi etkilere kapılmaktan kaçınma alışkanlığını geliştirir. Bunun sonucunda, gelecekte rahatsız edici bir duygu doğacak olsa bile kendimize bunu temel alarak hareket etmeyiz; böylece rahatsız edici duygunun gücü nihayetinde zayıflayarak sonunda bir daha doğması neredeyse imkansız hale gelecektir. Öte yandan, rahatsız edici duygularla ne kadar çok hareket edersek, bunlar gelecekte o kadar çok ortaya çıkabilir ve o kadar da güçlü olabilirler.

Rahatsız edici duyguların etkisi altında hareket etmekten kaçınma alışkanlığını ve böylece nesnelere ve düşüncelere mutlulukla deneyimleme potansiyelini geliştirmiş olsak bile, söz konusu potansiyelin olgunlaşarak mutluluk deneyimine dönüşmesi için yine de bazı koşulların gerçekleşmesi gerekir. Gördüğümüz gibi, deneyimimizin nesnesi zorunlu olarak nesneyi mutlulukla mı yoksa mutsuzlukla mı deneyimlediğimizi belirlemez. Bundan ziyade, bir nesneyi mutlulukla deneyimlemek, söz konusu nesne ne olursa olsun, onun olduğu şeyin esas gerçekliğini kabul etme tutumumuza bağlıdır. O halde

gördüğümüz, duyduğumuz, kokladığımız, tattığımız, fiziksel olarak duyumsadığımız veya düşündüğümüz nesne ne olursa olsun, tutumumuz veya zihin durumumuz o anda kendimizi mutlu veya mutsuz hissetmemiz bakımından kritik öneme sahiptir.

Bütün bunlardan dolayı seküler hayat yaşayan insanlar mutluluğun insan yaşamında önemli bir yer tutan karmaşık ve çok boyutlu bir kavram olduğunu düşünürler. İnsanlar için mutluluk, bir yandan fizyolojik bir deneyim olarak yaşanırken, diğer yandan duygusal bir durumu ifade eder. Bu nedenle, mutluluğun anlaşılması için hem biyolojik hem de psikolojik açıdan ele alınması gerekir.

Fizyolojik açıdan bakıldığında, mutluluk hormonlarla yakından ilişkilidir. Beyinde üretilen dopamin, serotonin ve endorfin gibi hormonlar, mutluluk duygusunun oluşmasında önemli rol oynarlar. Örneğin, dopamin genellikle ödül ve motivasyonla bağlantılıdır. Kişi, istediği bir şeyi başardığında veya keyif aldığı bir aktiviteyi gerçekleştirdiğinde dopamin salgılanır ve bu da mutluluk hissini artırır. Serotonin ise ruh halini düzenler ve kişinin genel olarak iyi hissetmesine yardımcı olur. Endorfinler ise acıyı azaltır, stresle başa çıkmayı destekler ve zevk aldığımız aktiviteler sonrasında mutluluk hissini artırır.

Duygusal açıdan bakıldığında ise, mutluluk kişinin içsel deneyimlerine ve duygusal durumuna dayanır. Mutlu olmak, kendini iyi hissetmek, iç huzur bulmak, keyif almak ve sevgi dolu hissetmek gibi duygusal durumları içerir. Bu duygusal deneyimler, kişinin dış dünyayla olan ilişkisine, kendine bakışına ve yaşamına anlam yüklemesine bağlı olarak şekillenir. İyi ilişkiler kurmak, sevdiğimiz aktivitelerle zaman geçirmek ve kendimize değer vermek, mutluluğu artıran unsurlar arasındadır.

Ayrıca, mutluluk zihinsel süreçlerle de ilişkilidir. Pozitif düşünme, şükran pratikleri, kabullenme ve olumlu hedeflere odaklanma gibi

zihinsel alışkanlıklar, mutluluk düzeyini artırabilir. Stresle başa çıkma becerileri geliştirmek, problem çözme yeteneği kazanmak ve sağlıklı ilişkiler kurmak da mutluluğu destekleyen faktörler arasındadır.

Bu nedenle mutluluk hem biyolojik hem de psikolojik açıdan incelenmelidir. Fizyolojik olarak, hormonların salgılanması ve fizyolojik tepkilerin ortaya çıkmasıyla ilgilidir. Duygusal olarak ise, iç huzur, keyif ve sevgi dolu hissetme gibi duygusal deneyimlerle ilişkilidir. Bu iki yön birbirini etkiler ve mutluluğun anlaşılması için her iki açıdan da bakmak önemlidir.

Yukarıdaki bütün açıklamalarda mutluluğun tanımlanmasında bir parça doğruluk payları olmakla birlikte mutluluğun ne olduğunu tam ve eksiksiz olarak açıklamaktan uzaktır. Bunun nedeni basittir. Seküler insanlar insan hayatını sadece maddesel olarak görürler ve bütün amaçları insanın maddesel tatminini sağlamaya yöneliktir. Oysa insan hayatı yalnız maddeden ibaret değildir. İnsanın bir de manevi yönü vardır. İnsan maddi ve manevi yönüyle birlikte ele alındığında mutluluğun ne olduğu tam olarak belirlenebilir. Bu nedenle seküler insanların yukarıdaki açıklamaları hiçbir zaman tam doğru olamamaktadır.

Bu hususa ancak İslam dininde tam ve mutlak bir açıklama getirilmiştir Çünkü İslam dini Allah Teâlâ'nın insanlar için indirdiği son dindir. İslam dini insanın yapısını tam olarak açıklamıştır. Onun mutlu olması ve gönüllerinin mutmain olması koşullarını ortaya koymuştur. Bu gerçekler gerek Kur'an ayetlerinde ve gerekse Peygamberimizin (sav) sünnetinde ifade edilmektedir. İslam dinine göre insanın mutlu olması kalbinin, ruhunun mutmain olması demektir. Çünkü kalbi mutmain olmayan, yani kalbi tatmin edilmiş olmayan bir kimse hiçbir şeyden tam olarak haz alamaz. Nefsani arzuları tatmin etmekle elde edilen hazlar geçicidir. Bir süre sonra insan tekrar eski haline döner. Nefsin tekrar tatmin olması için yol arar. Fakat bu süreç içinde kalbi, ruhu hiçbir

zaman tatmin olmaz. Kalbin devamlı mutmain olması ancak Allah'ı zikirle mümkündür. Bu husus şu ayette ifade edilmektedir:

“Onlar iman etmiş ve kalpleri Allah’ın zikriyle yatışmış olanlardır. Evet, iyi biliniz ki kalpler ancak Allah’ın zikri ile yatıştır.” (Rad, 13/28)

Bu durumda yapılacak iş devamlı Allah'ı zikretme halinde olmaya çalışmaktır. Bu da Allah'ın emrettiği ve Peygamberimizin tavsiye ettiği ibadetleri yapmakla mümkündür.

İslam’da Saadet (Mutluluk) Anlayışı

İslam dini, insanların dünya ve ahiret saadetlerini temin etmeleri için, Allah Teâlâ tarafından gönderilmiş ilahi bir sistemdir. Bu dinin emir ve yasaklarındaki temel hedef insanın mutluluğudur. İnsanın gerek bu dünyada ve gerekse gelecek ahiret hayatında gerçek bir saadete erişmesi hedeflenmiştir. Bu emirlerde ve yasaklarda insanın hayrı ve iyiliği istenmektedir. Çünkü Allah Teâlâ insanı nasıl yarattığını ve onun neye ihtiyacı olduğunu en iyi bilendir.

Böyle bir ilahi sistemde insanlar hiç şüphesiz bu kurallara uydukları sürece mutlu olacaklardır. Fakat bunun aksine hareket edecek olurlarsa arzuladıkları saadete, iç huzuruna ebediyyen ulaşamayacaklardır. Müslüman, gerçek saadetin ahirette olduğunu bilir ve öylece yaşar, Bu bakımdan, dünya ve ahirete giden yol ayırımında Müslümanlar ahireti tercih ederler ve kendilerini daha çok ahiret için hazırlarlar.

Kur'an Kerim’de dünya hayatı şöyle anlatılır:

"Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Muhakkak ki ahiret yurdu, takva sahipleri için daha hayırlıdır. Aklınızı kullanmaz mısınız?"(Enam,6/32)

Dünyanın geçici güzellikleri hakkında da şöyle bir benzetme yapılır:

"Dünya hayatının misali şöyledir: Gökten indirdiğimiz su ile, gerek insanların, gerekse hayvanların yiyeceği ürün ve bitkiler yetişip birbirine karışmıştır. Nihayet arz bütün güzelliğini takınıp süslendiği ve sahipleri kendilerini ona gücü yeter zannettikleri bir sırada, geceleyin veya gündüzün ona emrimiz gelivermiştir. Sanki dün yerinde bir şey yokmuş gibi, onu kökünden silmiş yok edilmiştir. İşte düşünen bir kavim için ayetlerimizi böyle açıklarız." (Yunus, 10/24)

Ve yine başka bir ayette de şöyle buyurulmaktadır:

"(Ey Rasulüm), Sen onlara dünya hayatının haline şöyle misal ver: Dünya hayatı, gökten indirdiğimiz bir yağmura benzer ki, onunla arzın bitkileri birbirine karışmış, nihayet bir çöp kırıntısı olmuştur. Rüzgarlar onu savurur gider. Allah her şeye kadirdir. Mal ve oğullar, dünya hayatının süsüdür. Baki kalacak olan iyi ameller ise, Rabbinin katında, sevapça daha hayırlıdır. Ümit yönünden de daha hayırlıdır" (Kehf, 18/45,46)

İslam dinine göre bu dünya hayatı geçici bir faydalanmadan ibarettir. Ahiret hayatı ise durulacak karar yurdudur. Yani dünya hayatı ebedi olan zevk ve mutluluğun gerçekleşeceği bir yer değildir. Dünyada ebedi mutluluğu arayanlar yanlış yoldadır (Mümin, 40/39).

"İnkâr edenlere, ateşe arz edilecekleri gün şöyle denir: "Siz dünya hayatında, bütün zevklerinizi yaşayıp bitirdiniz ve bunlarla safa sürdünüz. Artık bugün bir aşağılanma azabı ile cezalanacaksınız. Çünkü yer yüzünde haksız yere kibir taslıyordunuz ve yoldan çıkıyordunuz." (Ahkaf, 46/20).

Kur'an'ı Kerim'de dünya hayatının insanlar için geçici bir konaklama yeri olduğu şöyle ifade edilmektedir:

"Biliniz ki dünya hayatı bir oyun, bir eğlence, bir süs ve kendi aranızda övünme, mal ve evlat çoğaltma yarışından ibarettir. Bu, tıpkı bir yağmura benzer ki, bitirdiği ot, ekincilerin hoşuna gider, sonra kurur,

onu sapsarı görürsün, sonra çerçöp olur. Ahirette ise çetin bir azap, Allah'tan mağfiret ve rıza vardır. Dünya hayatı, aldatıcı bir zevkten başka bir şey değildir." (Hadid, 57/20)

Ancak insanlar, bütün bu uyarılara rağmen dünya hayatını tercih ederek, onun geçici güzelliklerine aldanarak mutluluğu bu dünyada aramaktadırlar. Onların nasıl düşündükleri Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir:

"Onlar şöyle derler: "Bu dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur. Ve biz bir daha dirilecek değiliz." (Enam, 6/29)

Onlara göre ancak bu dünyadaki günlerinin zevki vardır. Dünya hayatından sonra ne bir sevinç, ne bir azap ve ne de bir ızdırap vardır. Ancak yanıldıklarını öldükten sonra anlayacaklardır. Çünkü dünya hayatının insanlar için bir imtihan yeri olduğuna, yaptıklarından bir gün hesaba çekileceklerine inanmamaktadırlar. Oysa dünya hayatının boşuna yaratılmadığı ve insanların yaptıklarından sorumlu oldukları Kur'an'daki ayetlerle bildirilmiştir.

Müslümanlar saadeti bu dünyada aramazlar. Çünkü dünya hayatının amacının ne olduğu bilincine sahiptirler. Onların asıl hedefi ahiretteki saadettir. Onlar dünyayı Hz. Peygamber (sav)'in şu hadisinde belirlenen şekliyle değerlendirir:

"Ahirete oranla dünya metaı, sizden birinizin parmağını denize sokup da çıkardığında elde ettiği fayda kadardır."

Bir başka hadisinde de: "Dünya mümine nasıl safa verir ki? Zira o, Müslüman için bir meşakkat ve mahsur kaldığı bir mekan gibidir."

Başka bir hadiste ise dünyanın gerçek yüzü ve yönü şöyle açıklanmaktadır:

"Dünya bir sıkıntı diyarıdır, onda rahat yoktur."

Bunlardan anlaşılıyor ki, dünya hayatı geçicidir ve sevilecek bir tarafı yoktur. İnsanlar dünyada kendilerini, ahiret saadetine ulaştıracak ameller yapmaya yönlendirmelidirler.

Müslüman dünyadaki günlerinin değerlendirmesini yaparken genellikle ahiret hayatına yönelik bir tavır takınacaktır. Tercihini ahiret hayatında kendisine verilecek olan ulvi değerler üzerine kullanır.

Dünya Hayatının Aldatıcılığı

Her insan dünya nimetlerinden faydalanma ve onlara sahip olma arzusu taşır. Elde ki mevcut olanı kullanıp, en olumlu şartlarla hayatını sürdürmek ve kendisinden sonrakilere bir şeyler bırakmak arzu ve duygusu, insanları dünya malına karşı hırs duymalarına neden olmaktadır. Oysa bütün mal, mülk ve her şey Allah'ındır.

"Göklerin, yerin ve onlarda bulunanların mülkü Allah'ındır, Allah her şeye Kadirdir." (Maide, 5/120).

Allah Teâlâ Kur'an'da Rasulullah'ın şöyle demesini istemektedir:

"Rasulüm! şöyle de: "Ey mülkün sahibi Allah'ım, Sen dilediğine mülkü verirsin, dilediğinden de mülkü alırsın. Dilediğini aziz eder, dilediğini de zelil edersin. Hayır yalnız Senin elindedir. Muhakkak ki Sen her şeye kadirsin." (Ali İmran, 3/26)

Bu ayetlerden anlaşılıyor ki, dünyadaki bütün mülk Allah'ındır. O bu mülkü insanlar arasında istediği gibi taksim eder.

"Allah rızık yönünden bir kısmınızı diğerlerinden üstün kıldı. Kendisine bol rızık verilenler, rızıklarını ellerinin altındakilere vermiyorlar ki, onda eşit olsunlar. Durum böyle iken Allah'ın nimetini inkâr mı ediyorlar?" (Nahl, 16/71)

Bu durum dünyada ahenk ve düzenin temelini teşkil eder. Böylece insanların, gerek yaradılış ve gerekse maddi imkan konusunda farklı ve değişik özelliklere sahip olmaları, onların yardımlaşma yolu ile birbirlerine sıkı bir şekilde perçinlenmelerini sağlar. Varlıklı kimse, fakirle ilgilenir. İhtiyaç sahibi, kendisine yardım edebilecek olana durumunu açmak suretiyle onunla ilgi kurmuş olur. Bu durumda dünya saadetinde denge sağlanmış olur.

İnsanoğlu, sürekli bir şekilde saadeti, mutlu olma yollarını araştırmış ve araştırmaktadır. Bu, tek fertten, dünyayı dolduran insan yığınlarına varıncaya kadar, hep böyle olmaktadır. Ancak çok defa umduğunu bulamamanın sıkıntısını duymaktadır. Bu durum, daima bulduyuyla değil de, umduyuyla yetinmek arzu ve iştiağından doğmaktadır.

İslam'ın tavsiye ettiği yaşama planı dışında aranan bütün mutlu olma yolları, daima başarısızlıkla sonuçlanacaktır. İmandan, maneviyat ve mukaddesattan, ulvi değerlerden uzak boş kalpler, ne kadar madde ile avutulmaya ve doldurulmaya çalışılırsa çalışılsın, bundan netice alınamayacaktır. Bilinmelidir ki, insanda sadece mide değil, bir de kalp vardır.

İnsanın madde konusunda sınır tanımadığını Hz. Peygamber (sav) şu hadisle ifade etmişlerdir:

"İki düşkün asla doymaz: (Biri) ilim öğrenmek isteyen. Ve (diğeri de) dünya metaini isteyen"

Bu hadisle insanın dikkatini bu noktaya çekmek suretiyle insanları madde esaretinden kurtarmak istenilmektedir.

Dünya nimetleri, madde menfaati ve geçici zevkler üzerine tesis edilen mutluluk prensipleri en kısa zamanda yıkılıp yok olmaya mahkumdur. Bir kaza kurşunu, zamansız gelen bir kriz, devasız bir hastalık, görünmez bir kaza, ani bir yangın veya bir sel felaketi dünya nimetlerini hedef edinerek yaşayanların bütün umutlarını silip süpürüp götürür.

Bugün çevremize baktığımızda, hayatı bu yönüyle değerlendirmeye çalışan insanların hiçbirisinin buldukları imkan ölçülerinden memnun olmadıklarını görürüz. Bu da hiç şüphesiz, değerlendirmedeki hatalı tutumdan ileri gelmektedir. Dünyaya aşırı önem vermek, maddeyi her şey sanmak, bu hatalı değerlendirmenin esasını teşkil eder.

Nefsin Doyumsuzluğu

İnsan, ruh ve cesetten meydana gelmiş, Allah Teâlâ'nın yarattığı değerli kılınmış bir varlıktır (İsra, 17/70). İnsandaki menfaat duygusu her kişide mevcuttur. Kendi çıkarlarını başkalarınınkinden üstün tutma, insanoğlunun benliğinde gizlidir. Çok kere bu tutku insanları, normal davranışlarının dışına itmektir. Bu tutku insanların gözlerini kamaştırıp, hırs ve arzularını kamçılaman, dünyanın geçici güzelliklerine gözü takılan ve aldanmış insanlar, bütün ömür boyu mutluluğu bu dünyada arama hatası içerisine düşmektedirler. İnsan arzu ve isteklerinin bir sonu yoktur. Hz. Peygamber (sav) "İki düşkün asla doymaz, (biri) ilim öğrenmek isteyen, (diğeri de) dünya malını isteyen." derken, insanlara bu konuda çok önemli bir uyarıda bulunmuşlardır.

Her arzu ve isteğin tahakkukunda, yeni bir arzu ve istek, insanı meşgul eder. En küçüğünden en büyüğüne doğru bu istekler, insanoğlunun bütün bir ömrünü meşgul eder. Ve onun gelecek Ahiret Hayatı için hazırlanmasına mani olur. Özellikle zayıf iradelerin altında ezilerek, koca bir ömür sermayesini hiçe harcanmasına neden olur.

İnsanın mutlu ve huzurlu bir hayat sürmesinin en büyük muarızlarından nefis ve onun sınır tanımayan istek ve arzuları, eğer bir kontrole tabi tutulmazsa, dünyada büyük felaket ve facialara sebep olduğu gibi ahirette de büyük bir azabın hazırlayıcısı olmaktadır. Dünyadaki harplerin büyük bir kısmı insanların hırslarının tatmin edilmesi

arzularının sonucudur. Çünkü insanların büyük bir kısmı dünya metanını elde etmek için her türlü yolu uygulamayı, haksız da olsa kendisine mübah saymaktadır. Diğer dünya savaşlarında olduğu gibi 3. Dünya Savaşının da bu nedenle çıkacağı şimdiden görülmektedir.

Mutluluğun sadece maddede bulunduğunu düşünen ve bunu kendilerine hayat felsefesi edinen insanlar, genellikle arzu ettikleri maddi kıymeti ellerine geçiremedikleri zaman, bedbin ve karamsar olmakta, hüzünlü bir ömür sürmektedirler.

Çevresinde değişik ve lüks bir hayat süren insanlara gözü takılan genç veya orta yaşlı kimseler, mütevazi aileler, eğer kendilerinde dinin mutluluk anlayışından, İslam'ın gerçek hayat görüşünden bir eser yoksa, nefsinin kendisini aldatarak normal hayatın dışına çıkma zorlamalarına karşı koyamayarak, ya hayatına kendi eli ile son vermekte veya öz benliğinden birçok şeyler kaybetmektedirler.

Oysa bu insanlara, madde mutluluğunun çok kısa sürdüğü, asıl saadet ve huzurun, bitmeyen mutluluğun, yarınki ahiret alemindeki mutluluk olduğu anlatılmış olsa idi, belki sonuç bu kadar kötü olmayacaktı.

İslam'a inanan ve samimiyetle bağlanan kimselerde temel saadet, ahiret aleminde vaat edilen ulvi kıymetler dikkate alınarak teessüs eder. Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulur:

“İman edenler ve iyi amellerde bulunanlar, işte onlar cennet ehlidir ve orada ebedi olarak kalacaklardır.” (Araf, 7/48)

Dünyadaki sıkıntılı anlar, çetin şartlar ve çeşitli ızdırapların karşılığı ahiretteki güzel şeyler ve mutlu günler olacaktır. Buna işaret eden Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır:

"Cennet, nefsin istemediği, cehennem ise, onun sevdiği (hoşlandığı) şeylerle çevrilmiştir."

Nefsin arzusundan sıyrılıp, ilahi iradeye teslim olan kişiler, dünyadaki düşünce, duygu ve davranışlarının karşılığını ahirette mutlaka en güzel bir şekilde görecektir. Nitekim bir kudsi hadiste şöyle buyrulur:

"Ben salih kullarım için, hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği, hiç bir insanın hatrına getirmedeği bir nimet hazırladım ki, o nimet sizin bildiklerinizden başkadır."

Mutlu insan örneğinde en önde gelen kimse şüphesiz Rasullullah (sav) dir. Çünkü her türlü imkana sahip olmasına rağmen, hayatında hiçbir zaman bu dünyanın lezzet ve saadetini önemsememiştir. Ne doyuncaya kadar yemiş içmiş ve ne de bu dünyaya aşırı önem vermiştir. Bu nedenle de şöyle buyurmuştur:

"Bana ne dünyadan! Benim dünya ile olan ilgim: Ben dünyada, yoldan gelen ve bir ağacın altında dinlenip sonra orayı terk ederek çekip giden bir yolcu gibiyim."

Hz. Peygamber (sav), gerçek mutluluğa kavuşma konusunda insanları şöyle uyarmıştır:

"Sizden biriniz, malda, yaratılıştta, kendisinden üstün olana değil, kendisinden aşağı olana baksın."

Bu hadise aykırı bir tutumla hareket etmek ise insanoğlunu bedbin ve karamsar yapacaktır. Nitekim yapmaktadır da. Gün geçmiyor ki çevrede, ülkede ve dünyada mutluluk yolunda birçok canlar telef olmaktadır. Umduğunu bulamayan, elde ettiğiyle yetinmeyen, hayata üzülen, sıkılan, küsen, kırılan ve darılan insanlar, hep manevi duygudan, ulvi kıymetlerden uzak kalmanın kurbanları olmaktadır.

Bunun yanında günlük basın ve televizyon yayınlarında sürekli olarak maddenin reklamı yapılmakta ve insanlar maddeci bir hayat arayışına itilmektedirler. Çeşitli firmalar, ürettikleri değişik tür gıda maddelerini ve giyim eşyalarını insanlara satabilmek için, akla gelmez biçim ve

usullerle propaganda yapmaktadırlar. Göz ve kulak gibi insana en çok etki eden duyu organlarına hitabeden ve insanların zaaf ve kaprislerini kamçılayan bu propaganda vasıtaları, insanlardan çok önemli bir bölümünü maddenin esiri kılmakta ve maneviyattan koparmaktadırlar. Hızla dinden kopan, manevi değerlerden uzaklaşan milyonlarca insan bir gün göreceklerdir ki, ömürlerini uğruna harcadıkları mutluluk yolunda bir adım bile ileri gidememişlerdir. Kendilerini bu elim akıbeta mahkum edenlerin, yine kendileri olduğunu bilip anlamaları ve fakat görmezlikten gelmeleri de sadece elemlerinin şiddetini artırmaktadır.

Geriye dönüşü imkansız bir hayatın içindeyiz. Koca bir ömür sermayesinin din, iman, maneviyat, mukaddesat duygu ve değerlerinden uzak, sırf maddede mutluluğu arama ve bulma yolunda harcanması düşünen bir insan için sadece bir ızdırap kaynağı teşkil etmektedir.

Oysa gerçek mutluluğun maddeden değil de, manevi kıymetlerden, kutsal değerlerden elde edilebileceği gerçeği, bu insanlara daha işin başında iken anlatılmış olsa idi, bugün bu kötü sonuç ortaya çıkmayacaktı. (Taner Cücü, İslamda Mutluluk Prensibi)

Bazı İslam Alimlerinin Mutluluk Hakkındaki Görüşleri

● Prof. Dr. Nakib el-Attâs, “İslam’da Mutluluğun Anlamı ve Tecrübesi” adlı makalesinde şunları yazmaktadır:

“Mutluluğun, bilgi ve iyi karaktere ait bir şey olduğunu söylediğimiz ben’le ilişkisine gelince; İslam, bilginin insandaki yerinin kalp (heart), nefs (soul/self), akıl (intellect), ruh (spirit) gibi Kur’an’da çeşitli referanslara sahip ruhsal bir nitelik taşıdığını söylemektedir. Bilginin yeri, arizi kipleri ve durumları sebebiyle birçok isimle anılmaktadır. Bu yüzden, akletme ve kavramayla ilgili kullanıldığında “akıl”; bedeni idare eden bir gerçeklik olarak anıldığında “nefs”; sezgisel bir aydınlanmaya

işaret ettiğinde “kalp” ve soyut varlıklar dünyasına geri gidildiğinde “ruh” olarak karşılığını bulmaktadır. Gerçekten, bilgi kendisini sürekli bütün bu kipleriyle açığa vurmaktadır. İnsanla ilişkilendirilerek kullanılan bu dört terimin her biri iki anlam taşımaktadır; bunlardan biri insanın bedenine diğeri ise nefesine/benliğine işaret etmektedir.

İnsanın ikili bir yapısı vardır: Bedeni, hayvani; ruhu, rasyonel tarafını temsil etmektedir. İlki, insanın kına(n)mayı gerektiren davranışlarına kaynaklık eden yönünü temsil etmektedir. İnsandaki bu bedeni yahut hayvani nitelikler, bazı yönlerden ona yarar sağlamasına rağmen insanın entelektüel güçleri ile çatışma halindedir. Kınamayı gerektiren hususların, insanın fiziksel yapısının yönünün bir parçası durumundaki hayvani güçlerine ve yeteneklerine bağlanması, İslam öğretisine karşı durduğu bir eğilimle yani insan bedeninin tahkir edilmesiyle karıştırılmamalıdır. İnsanoğlu en güzel biçimde yaratılmıştır; ama doğru bir iman ve salih amel yoksa, insan aşağıların aşağısı vahşilerden daha kötü olabilmektedir. Hz. Peygamberin bahsettiği büyük cihad, insanın fayda sağlamayan bu hayvani güçlerine karşıdır; zira bunlar insanın iç düşmanlarıdır. İkinci anlam, insanın gerçekliğini ve özünü göstermektedir. Bu anlama şu meşhur hadis-i nebevi işaret etmektedir: “Nefsini bilen Rabbini bilir.” İnsanın gerçekliği yahut özü, kişi “ben” dediğinde gösterilen şeydir ve burası bilginin de mekânıdır. “Ben” doğru yola yani fitratıyla uyumlu bir şekilde iyi ve doğru olana doğru bir eğilim gösterdiğinde, üzerine ilahi bir huzur (sekîne) inmekte ve Allah’ın zikrinde sükûn bulana, O’nun uluhiyetinde karar kılana ve meleki afakın en yüksek seviyelerine çıkana kadar ilahi feyizler ardı ardına ona nüfûz etmektedir. Kur’an, nefsin bu aşamasını nefs-i mutmainne olarak tanımlamaktadır.

Nefsin yetenekleri veya güçleri, bir seferinde birinin, diğesinde ötekinin kazandığı vira bir muharebeye tutuşan ordulara benzemektedir. Bazen nefs entelektüel güçlerine doğru çekilmekte ve onu Allah’a olan

sadakatini yeniden yinelemeye yönlendiren rasyonel yapısıyla karşılaşmaktadır; bazen de hayvani güçleri onu vahşi doğasının en düşük eteklerine sürüklemektedir. Nefsin yapısındaki bu kararsızlık, nefsin kendini sürekli eleştirdiği bir durumu göstermekte ve nefs-i levvame olarak adlandırılmaktadır. Nefs bu aşamada hayvani güçlerle en ciddi savaşını vermektedir. Bilgi, ahlaki mükemmellik ve salih amellerle insan için meleki bir yapıya kavuşmak mümkündür ve böyle bir seviyeye ulaştıktan sonra dış görünümü hariç, artık diğer insanlar gibi hayvani bir mahiyete sahip değildir. Ama öte taraftan, eğer vahşi yapısının onu sürüklediği aşağıların aşağısına düşer ve sürekli bu durumun tutsağı haline gelirse, o zaman da insanlık için ortak olarak biçilen mahiyetten mahrum kalır ve sadece dış görünümü olarak insanı çağrıştıran bir varlık halini alır. Nefs bu aşamada sürekli kötülüğe davetiye çıkarmaktadır: Nefs-i emmâre bi's-sû."

● İbn Arabî Hazretleri, Fütûhât-ı Mekkiyye adlı kitabının 2. Cilt sayfa 151 de mutluluk ile ilgili olarak şunları yazmaktadır:

"Allah şöyle buyurmaktadır: "Biz ona Yolları gösterdik, yani mutluluk ve bedbahtlık yolunu açıkladık. Sonra şöyle der ya şükreder ya da inkar eder." (İnsan, 76/3) Bu da sorumlu muhataba döner. Çünkü iyiliğe niyet iyilik meydana getirdiği gibi kötülüğe niyette kötülük meydana getirir. Şu halde insana gelen şey iyisi veya kötüsüyle mahalden gelir. Allah Teala şöyle buyurur: "Yolu göstermek Allah'adır" (Nahl,16/9) Yani bunu kendi üzerine zorunlu kılmıştır. Allah adeta şöyle der: "Hakkın mertebesine gerekli olan şey mutluluğunuza ulaştıracak yolu size açıklamaktır ve kuşkusuz bunu da yaptım. Çünkü sizler mutluluğa gidecek yolu ancak Benim açıklamam ve bildirmemle öğrenebilirsiniz."

Bunun nedeni şudur: İlahi ilimde kulların mutluluk yollarının olduğu gibi bedbahtçılık gerçekte mutluluk yolundan ayrılmaktan ibarettir.

Mutluluk Yolu ise Allah'a ve inanmamıza zorunda olan Allah katından gelen şeye inanmamız demektir. Alemdekiler Allah'ın ilminde o yolun nasıl belirlendiğini bilmekten habersiz olduğu için onu bildirmek kelam sıfatıyla Allah'a kalmıştır. Bu nedenle peygamber gereklidir. Allah şöyle buyurur: “Peygamber gönderinceye kadar azap edici değiliz” (İsra,17/15) Allah'a onun kendisine vacip kıldığından başka bir şeyi vacip kılamayız. Allah, “Yolu göstermek Allah'a düşer” (Nahl, 16/9) ayetinde mutluluğa giden yolu bildirmeyi kendisine vacip kılmıştır. Bu bağlamda başka bir ayet, “Müminlere yardım etmek üzerimize borçtur” (Rum, 30/47), “Rabbin nefsi üzerine rahmeti yazmıştır” (Enam, 6/54) ve benzer ayetlerdir.

Gerçekte ise Allah bunu kendisine değil nispete vacip kılmıştır. Çünkü Allah Şer'i vacibin tanımı nedeniyle herhangi bir şeyin üzerine vacip olmasından münezzehtir. Öte yandan ezelde ilahi ilim, mutluluğumuzu sağlayacak yolu belirleyip, ilim olması bakımından ilim tebliğ görevi taşımadığı, tebliğ ise kelamın niteliğinden kaynaklandığı için ilmin belirlediği kulların mutluluğunu sağlayacak yolu bildirmek en mütekellim nispetinde ortaya çıkmıştır. Böylece ilahi kelam ilahi ilmin tercümanı olarak bu konuda bilginin belirlediği şeyi açıklamıştır. O halde zorunluluk nispet hakkındadır. Çünkü Tanrının nitelikleri farklı farklı nispetlerdir. İrade, kudret ve benzeri diğer ilahi nispetlerde böyledir.”

● Rağib El-İsfehanî, “Mutluluğun Kazanılması” adlı kitabında şunları yazmaktadır:

“Ey Fazilet sahibi insan, bilmiş ol ki insani fazileti elde eden ve nefsinin kötülüklerden arındıran kimseler için hazırlanmış olan Kurtuluş ve Zafer pek Üstün İzzet Şeref ve saadetlerdir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de Allah Teâlâ meal olarak şöyle buyurmuştur: “Ruhunu arındıran muhakkak

kurtuluş ve zafere erdi” (Şems, 91/9) Bu üstün izzet ve şerefler, su karıştırılmış sütle dolu iki kalın bardak değildir ki (içindeki madde) az sonra bozulup pis ve murdar mâyi haline gelsin.

Sefer yapacağın mesafenin uzak oluşu, sakın sana güç gelmesin. Bir de kâşânesi ve evinin ziyneti, senin hoşuna giden kimsenin, yaşayış ve davranışı, seni bu yolculuktan alıkoymasın. Eğer, bu duruma kıymet atfetmeyip bu aldatıcı ziynetlerden vazgeçecek olursan, onun ziynetini de libasını da ona bırakmış olursun. Çünkü “Abadan’dan öteye köy yoktur.” Daha doğrusu servete çok düşkün olan böyle bir muhterisi, ancak taş, yahut toprağa veya sürülere yahut da kadına köle olmuş görürsün.

Bu gibi kimseleri Peygamber Sallallahu Aleyhi ve Sellem Efendimiz vermiş ve böyleleri hakkında şöyle buyurmuştur:

“Altın ve gümüşe esir olan, helâk olmuştur. Böylesi, baş aşağı düşüp hüsrana uğrasın. Onun uzuvlarından birine diken batınca (yani bir sıkıntıya uğradığında) çıkarılması için yardıma nâil olmasın.”

Ey faziletli insan, ihtiras tehlikesinden korunma hususunda çok dikkatli olmalısın. Zira şimdi sen, gençliğinin ilk başlangıcında ve dallarının pek yumuşak olduğu bir çağda bulunuyorsun.

Bil ki, Allah Teâlâ, bir insana, iyi ahlak ve güzel suret ihsan eder ve bu kimseyi güzel terbiye edip yetiştirecek bir terbiyeciyi de onun için mukadder kılar. Keza bu kimse, ergenlik çağına geldikten sonra da Cenâb-ı Hak, onu, yardımı ile teyid eder ve her çeşit hastalığı da ondan uzak bulundurur ise, azim ve gayret sahibi bu kimse, kâmil bir insan olmak imkanına sahiptir. Kendisine böyle bir imkan bahşedilmişken rastgele bir canlı (hayvan) olmaya rıza göstermesi doğru olmaz. Keza (beşer suretinde) bir melek olma imkanı var iken, insan olarak kalmaya razı olması da güzel olmaz. Böyle bir insan, her şeye muktedir olan Allah Teâlâ katında ve O’nun rızasına mazhariyetle (ve) melekler bile

kendisine hizmetle kâim, bir melik mertebesine yükselip sıddıklık kürsüsü ile taltif edilmesi mümkün iken melek olma mevkiinde de kalmamalıdır.

Nitekim Allah Teâlâ, Kur'an-ı Kerim'de (meal olarak) şöyle buyurmuştur:

“Melekler, Cennetin her kapısından o müminlerin yanına gelip şöyle derler: Sabır ettiğiniz şeylere karşılık size selam olsun. Burası, dünya yurdunun ne güzel bir (sonucu ve) karşılığıdır.” (Rad, 13/23,24)

Allah Teâlâ, bu saadete erişmeye bizleri muvaffak kılsın ve bizi Kur'an-ı Kerim'deki:

“Resulüm, eğer yakın (ve dünyevi) bir kazanç, normal bir yolculuk olsaydı, elbette onlar sana uyarlardı. Fakat meşakkatle kat'edilecek mesafe, onlara çok uzak geldi.” (Tövbe, 9/42) ayeti kerimede vasf olunan tembellerden eylesin.

Allah Teâlâ bizi de, seni de, Kur'an-ı Kerim'deki:

“Allah müminlerin kalplerine imanlarını katmerli bir iman ile artırmaları için sekinet (sabır ve sebat, Allah'ın nezdinde olanlara itimat) indirir.” (Fetih 48/4)

Ve yine:

“Müminler o kimselerdir ki (Allah) imanı kalplerine yazmış ve bunları, kendinden bir ruh ile desteklemiştir.” (Mücadele, 58/22) mealindeki ayeti celilelerinde vasfolunan müminlerden eylesin. Tâ ki “Susayan bir kimsenin engin çöllerdeki serâbı su zannedip de, oraya geldiğinde hiçbir şey bulamadığı gibi” sen de boş yere aldanıp mağrur olmayasın.”

Sonuç

Mutsuzluk bir uyumsuzluk halidir, huzursuzluk halidir, kaos halidir, kavga halidir. İç dünyasında ne olacaktı bu kişinin? Nefsiyle ruhu arasında kesintisiz bir savaş olacaktı. Nefs de ruh da akla şiddetle saldırırlardı, “Benim dediğim gerçekleşsin.” diye. Birisinin talebi ötekine mutlaka ters düşecekti. Neden? Çünkü nefsin afetleri Allah’ın bütün emirlerine karşı çıkacak, emrettiği şeyleri de yapmamakta direnecek şekilde Allah Teâlâ tarafından dizayn edilmişlerdir. Ruhun bütün hasletleri ise Allah’ın bütün emirlerini mutlaka yapmak isteyecek, yasak ettiği fiilleri asla yapmak, işlemek istemeyecektir.

Görürsünüz ki; birbirine taban tabana zıt iki müessese, ruh ve nefis sizin içinizde Allah Teâlâ tarafından yerleştirilmiştir, denge sağlanmıştır. Ama o denge sizi devamlı içinizdeki kavga sebebiyle, kesintisiz bir kavga sebebiyle, her an kavga oluşacaktır, huzursuz kılacaktır. Öyleyse görürsünüz; iç dünyanızda huzursuzsunuz, mutsuzsunuz. Din yoksa, Allah’a ulaşmayı dilemediyseniz, o zaman şeytanla baş başasınız ve iç dünyanızda nefsiniz ile ruhunuz kesintisiz bir savaşın içinde olacaktır. Her an birbirini alt etmek için çalışacaktır ve şeytan, nefsinize mutlaka yardım edecektir. Ama siz Allah’ın emirlerini yerine getirmediğiniz için Allah’tan yardım alamayacaksınız.

Öyleyse zaten ateistler için normal şartlarda Allah’tan yardım istemek diye bir şey söz konusu değildir. Ama sevgili kardeşlerim, ateist dostlarınız varsa, hatırlayın, eğer onlar bir ölüm tehlikesi geçirmişlerse, mutlaka Allah’a yalvarmaya başlarlar. O ateist olan, Allah’a inanmayan kişi, bir ölüm tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı an, kendini kurtaracak yegâne kuvvetin O olduğunu, o noktada idrak eder.

Mutluluk din ile gerçekleşir. Din yoksa mutluluk ta yoktur. İslâm kâinatın yegâne dinidir. Başka bir din geçerli değildir. Bu nedenle İslâm mutluluğun simgesidir. Mutluluk İslâm’la yaşanır, sadece İslâm ile gerçekleşir.

Kaynaklar

“Fütûhât-ı Mekkiyye”, İbn Arabî, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2010

“İslam’da Mutluluğun Anlamı ve Tecrübesi”, Nakîb el-Attâs, Kelam Araştırmaları 9:2 (2011), s. 219-238

“İslam’da Mutluluk Prensibi”, Taner Cücü, Diyanet Dergisi, Cilt 18, Sayı 4, Ankara, 1979

“Mutluluğun Kazanılması”, Rağıb El-İsfehanî, Fatih Gençlik Vakfı Matbaası, İstanbul, 1974

“Mutlu Yaşam Üzerine”, Seneca, TİB Kültür Yayınları, İstanbul, 2018

“Rûhu’l - Beyân Tefsiri”, İsmail Hakkı Bursevî, Damla Yayınevi, 2010

“Sahîh-i Muslim”, İmam Muslim, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2003

“Stress ve Dinî İnanç”, Necati Öner, TDV Yayınları /18, Ankara, 1984

Yorum ve Eleştirileriniz için: <mailto:oryanmh@gmail.com>

[Ana Sayfa](#)

[Makaleler](#)